

Oponentský posudek
disertační práce
Mgr. Božany Niševové

**Inovační procesy
v české a bulharské jazykové situaci
(Na materiálu jazyka médií)**

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ústav slavistických a východoevropských studií
2009

Téma disertační práce Božany Niševové, inovační procesy v současném jazyce, je zejména v poslední době ve slavistice velmi široce zkoumáno, a to především jako reflexe výrazné dynamiky současných slovanských jazyků vyvolané jednak změnou společenské a politické situace a jednak jako odraz inovací v technologiích a jako důsledek světové globalizace. Autorčin přístup je charakteristický důsledným postupem od obecného ke konkrétnímu, a to jak z hlediska strukturně lingvistického, tak sociolingvistického. Česko-bulharský materiál je v práci zkoumán v krátkém časovém období podruhé (srov. disertační práci S. Avramovové, *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век*. София 2003.)

Z jazykovědného hlediska autorka vychází z obecného pojmu inovace v jazyce, svůj pohled na ni dále zužuje na oblast, v níž je současná jazyková dynamika nejvýraznější, tedy na slovní zásobu. Z problematiky tohoto jazykového plánu potom vybírá tu oblast, v níž je možné ukázat na strukturní a typologické důsledky inovací ve dvou geneticky příbuzných, ale strukturně rozdílných jazycích, tedy na nové tvoření autosémantických slov v češtině a v bulharštině. Komparativní přístup je pro ni velmi výrazným nástrojem nejen při popisu jazykové dynamiky, ale především jejího adekvátního hodnocení. Výsledkem je „synchronní konfrontační popis typů inovačních procesů vyvolávajících a ovlivňujících vnitřně jazykovou dynamiku češtiny a bulharštiny a posilujících projevy obecných vývojových tendencí“ (s. 24).

Je velmi záslužné, že kromě registrace a popisu nových slov neopomíjí též nejcharakterističtější projevy synchronní dynamiky ve zkoumaných jazycích, tj. variantnost, příp. synonymii a také konkurenci především mezi prvky domácími a internacionálními / angloamerickými, mezi jednotkami založenými na různých slovtvorných a pojmenovacích typech a modelech. Po celkovém přehledu nových jevů v oblasti tvoření slov a jeho kvantitativní analýze na základě slovníkových popisu české a bulharské neologie se autorka zaměřila na funkční a strukturní analýzu substantiv, s oprávněným odůvodněním, že nové vyjadřovací (pojmenovací) potřeby reflektuje nejmarkantněji právě substantivní lexikum.

Autorka vyslovuje **hypotézu** o vzniku nových shodných českých a bulharských pojmenovacích modelů, jež vychází z předpokladu, že „největší potenci ustálení v spisovných jazycích mají jazykové prostředky utvořené podle shodných mezinárodních pojmenovacích modelů, což souvisí se současným rozvojem slovanských jazyků v kontextu „globálních“ vyjadřovacích potřeb“ (s. 23). Z toho potom bylo možné učinit závěr o tom, zda dynamika inovačních procesů v oblasti nového tvoření slov směřuje k divergenci, nebo ke konvergenci obou zkoumaných jazyků.

Z hlediska sociolingvistického vychází autorka z obecného pojmu jazyková situace, z něhož vybírá sféru masové komunikace jako sféru, jež je považována jednak za zdroj inovací v současných jazycích a jednak jako sféru, v níž jsou inovační procesy nejfrekventovanější. Jazyk médií je v poslední době ve slavistice také zkoumán velmi intenzivně, a tak předkládaná práce prohlubuje vědecké poznání i v tomto z hlediska vývoje

jazykové situace dominantním segmentu, v němž se „střetávají, ale také interferují prvky s odlišnými komunikačně-stylovými rysy“. Jejich užívání v jazyce masmédií ovlivňuje následně jejich hodnocení z hlediska příslušnosti k varietám národního jazyka (především spisovného jazyka nebo substandardu, zejm. slangu), „správnosti“, vhodnosti, účelnosti a tedy i z hlediska jejich stylového zabarvení a zejména expresivity.

Jen okrajově se autorka dotýká i problematiky jazykového kontaktu, jehož důsledkem z velké části neologie v současných slovanských jazycích nepochybně je.

Vzhledem k současným možnostem získávání materiálu se omezuje na jazyk masových médií psaných, resp. tištěných (takovou povahu měly i texty, jichž využívala pro ověření hledaného prvku v internetu), a to bez dalšího žánrového nebo jiného členění, což se jeví vzhledem k vytýčenému úkolu jako odpovídající.

Časový rámec výzkumu tvoří úsek od počátku 90. let do současnosti. Autorka při stanovení dolní hranice vyšla ze sociolingvistických aspektů pojmu jazyková situace, tedy z faktu, že „v rozmezí 20–30 let můžeme mluvit o současné spisovné češtině (resp. bulharštině) přibližně jednoho generačního období“. Tuto hranici si stanovila disertantka na základě zásadních funkčních paralel v obou jazycích (s. 13) a dále s ohledem na ústřední postavení masmediální komunikace jako faktoru „ovlivňujícího dominantně jak soudobé společenské dění, tak i modely stávajícího českého a bulharského jazykového chování“.

Takto zvolený časový úsek se ukázal jako vhodný také z hlediska volby zdrojů materiálu. Vymezení časového rámce výzkumu tedy vyplývá primárně z hodnocení jazykové situace a z možnosti přístupu k materiálu, teprve sekundárně je vázáno na vnějazykové specifické rysy tohoto období v obou jazycích (což bývá u popisů jazykové dynamiky někdy naopak), jehož charakteristiky potom vyplývají z analýzy jazykových jevů jako odrazu mimojazykové situace.

Ze všech tří uvedených hledisek je tedy možné považovat zvolené téma a postup jeho zpracování za velmi dobře promyšlené, teoreticky podložené a metodologicky přesné.

Jazykový materiál. B.Niševová ve své práci popisuje více než 3600 slovních jednotek, z toho přes 1900 českých a přes 1700 bulharských. Zdrojem materiálu jsou jí existující neologické české a bulharské slovníky z posledních 10 let, korpusové zdroje a pro češtinu dále neologická databáze ÚJČ. Tyto zdroje doplnila autorka vlastní excerpcí a ověřováním v internetu v elektronických verzích a archívech českých a bulharských novin. Autorka si je vědoma nesouměřitelnosti rozsahu zdrojů pro češtinu a bulharštinu, a proto v obecné analýze provádí pouze poměrná srovnání na materiálu neologických slovníků (znázorněná v informativních přehledných tabulkách a doplněná alespoň tendencemi ve frekvenci užívání jednotlivých slovotvorných prostředků), v konkrétních analýzách neuvažuje o frekvenční analýze vůbec. Je nutno zdůraznit, že pro funkčně strukturní analýzu není uvedený fakt nikterak na újmu věci.

Na druhou stranu se lze domnívat, že počet bulharských jednotek musel být výrazněji doplňován vlastní excerpcí a je velmi záslužné, že autorka porovnává vyrovnaný počet slovních jednotek. Naopak tento parametr materiálu považují za relevantní východisko i pro popis funkčně strukturní.

Kvantitativní údaje ze slovníků v obecném popisu dynamiky slovní zásoby dovolují získat jistou představu o dynamice slovní zásoby a posunech ve zkoumaném období, je však nutno připomenout, že velmi výraznou informační hodnotu by mělo uvedení typu zdroje (slovník / korpus / lexikální databáze / vlastní excerptce / internet) alespoň v příloze obsahující seznam popisovaných lexikálních jednotek, či vytvoření dalších dílčích příloh podle zdroje materiálu. Bylo by tak možné posoudit i to, nakolik autorčina vlastní excerptce přispěla k registraci nových jednotek (asi zejména v bulharštině) a doplnit představu o dynamice

vývoje o poslední léta (po r. 2002). Takto zvolený materiál umožnil disertantce využít existujících výsledků hodnocení neologických procesů v existujících slovnících (a v odborné literatuře) jako východiska k popisu hlubšímu, a to jak v obou zkoumaných jazycích zvláště, tak k z hlediska srovnávacího. Jeho zpracování umožňuje další práci s ním, zaměřenou na slovotvorná hnízda, sémantiku, další analýzu konkurenčních prostředků apod.

Autorka je velmi dobře obeznána s **existující literaturou** (celkem uvádí 243 položek) věnující se neologii, a to nejen českou a bulharskou, ale širě slavistickou¹, zejména pak slovackistickou. Jako teoretické východisko své práce zvolila především všeobecně ceněné, uznávané a citované neologické práce své školitelky, O. Martincové, jež představují nepochybně vrchol slavistické literatury v oboru. Dále aplikovala metodologický přístup k analýze dynamiky slovní zásoby založený na pojmu tendence uplatněný v kolektivní monografii *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich; Słowotwórstwo/Nominacja* (red. I. Ohnheiserová, Opole 2003), jež je možné opět chápat jako nejdůležitější titul v oboru z poslední doby. V problematice tvoření slov pracuje s teorií Dokulilovy, jež je široce akceptována a aplikována i bulharské lingvistice. V otázkách sociolingvistických vychází z teorie spisovného jazyka Pražské lingvistické školy především v pracích B. Havránka a A. Jedličky, a v Mathesia, jež opět mají širokou recepci i v bulharské jazykovědě. Je zřejmé, že teoretická východiska byla volena s přehledem s hlubokou znalostí.

Autorka prokázala velmi dobrou znalost konfrontativních popisů česko-bulharských, jakož i analytických prací o aktuálních pohybech ve slovní zásobě v češtině v bulharštině a sečtělost v oblasti české i bulharské lexikologie² i stylistiky. Kapitola *Teoretická a metodologická východiska práce* v plné míře osvědčila její schopnost analyzovat dosavadní vědeckou produkci, zhodnotit ji, vztáhnout ji k vlastním výzkumným cílům a účelně s ní ve vlastním výzkumu pracovat, vhodně volit terminologii a řešit terminologické problémy. Autorka popisuje své pojetí, v němž užívá klíčových pojmů, jako je proces a tendence, variantnost (ve vztahu k pojmům spisovnost / hovorovost, standardnost / substandardnost), konkurence, aktualizace a automatizace aj.

Výsledkem práce je popis typologie inovačních procesů ovlivňujících vznik/ustálení nových slovotvorných modelů a aktivizaci již existujících slovotvorných modelů v současné češtině a bulharštině, typologie inovačních procesů s přihlédnutím k rozdílům ve vyjadřovacích, slovotvorných a syntaktických modelech obou typologicky odlišných jazyků, typologie inovačních procesů z hlediska komunikačních faktorů.

Za základní metodologický postup zvolila disertantka **funkčně strukturní analýzu**. U nových pojmenování zkoumá nejen tvaroslovnou charakteristiku, ale také slovotvorné postupy, jejich postavení ve slovní zásobě obou zkoumaných jazyků a jejich fungování ve v jazyce masmédií. Jako dominantní charakterické rysy jazykové dynamiky v oblasti slovní zásoby od 90. let v obou sledovaných jazycích jí vycházejí tyto procesy:

¹ Doplnit by snad bylo možné jen poslední sborníky ze zasedání Slovotvorné komise při Mezinárodním komitétu slavistů: *Sprachliche Kategorien und die Slawische Wortbildung. Westostpassagen. Slawistische Forschungen und Texte. 6.* Herausgegeben von Hanna Burkhardt und Alicja Nagorko. Georg Olms Verlag. Hildesheim – Zürich – New York. 2007. 512 S.; *Функцыянальныя аспекты словаўтварэння. Доклады IX Міжнароднай навуковай канферэнцыі Камісіі па славянскаму словаўтварэнню пры Міжнародным камітэце славістаў Мінск / Беларусь 9 – 14 кастрычніка 2006 г. Мінск 2006; Словообразуване и лексикология. Доклади от Десетата международна конференция на Комисията по славянско словообразуване при Международния комитет на славистите, София, 1-6 октомври 2007 г. В. Радева, Цв. Аврамова, Юл. Балтова (eds.). София: УИ "Св. Климент Охридски", 2009.*

² Zde by bylo možné dodat novější edice, např. Тодор Бояджиев, Иван Куцаров, Йордан Пенчев, Съвременен български език: Фонетика. Лексикология. Словообразуване. София 2004; Бояджиев, Лексикология. София 2007 a možná některé novější články С. Avramovovové.

- a) tendence k internacionalizaci, event. k opakované internacionalizaci,
- b) jí vyvolaná tendence vyrovnávací (autochtonizační),
- c) tendence intelektualizační a/nebo terminologizační (jako projev tendence intelektualizační),
- d) jí vyrovnávající tendence k determinologizaci,
- e) tendence k expresivizaci (jako důsledek tendencí pragmaticko-stylistických, např. zachování expresivního charakteru hybridních složenin),
- f) tendenci k jazykové ekonomii, jejíž projevy spatřuje v procesech kolokvializačních a kondenzačních.
- g) akceptuje jako shodnou v obou jazycích též tzv. tendenci demokratizační.

B. Niševa tedy potvrzuje svou práci již existující obecná zjištění. Hodnota její práce spočívá v tom, že tyto obecné tendence dokládá velmi podrobnými inovačními procesy u jednotlivých derivačních prostředků a tendencemi konkrétnějšími.

B. Niševová zvolila výklad od formy k obsahu, přičemž její základní ambicí bylo **typologicky pojmenovat jednotlivé derivační komponenty z hlediska jejich struktury a zařadit nově vzniklá slova z hlediska jejich utvářenosti** (srov. členění vlastních klíčové 5. kapitoly: Nová substantiva tvořená prefixy – prefixoidy, sufixy – sufixoidy – radixoidy – kompozicí). Tato typologie je zjevně nejobtížnějším teoretickým problémem, s nímž se současné neologie potýká. Na to ukazují též rozdíly v názorech na povahu jednotlivých prostředků, jež autorka ve svých výkladech reflektuje. Formální a funkční typologie představuje nepochybně nevyhnutelnou etapu popisu neologie, ale ukazuje zároveň na další, možná hlediska hodnocení dynamiky v jazyce. Pro další výzkum tedy zůstává popis obecných vývojových tendencí v oblasti sémantické (a kognitivní, tedy otázky konceptualizace vnějšího světa v jazyce, vývoje funkčních sémantických polí, zejména antropocentrických), a to jak z hlediska fundujících základů (a lexikálně-sémantických kategorií), tak z hlediska derivačních prostředků. Z tohoto hlediska lze vidět práci B. Niševové jako komplement výše zmíněné práce C. Avramové.

Na základě podrobné analýzy substantivního lexika stanovila disertantka tyto inovační procesy společné jako důsledek tendence k internacionalizaci oběma jazykům:

- a) osamostatnění tzv. nevyhraněných morfémů i jejich případná lexikalizace;
- b) kombinace přejatých slovo-tvorných elementů s domácími prvky, tj. hybridizace;
- c) tzv. sériové tvoření řad neologických pojmenování se společnými antepozičními / postpozičními komponenty;
- d) neosémantizace, tj. užití některých komponentů v novém významu;
- e) změna paradigmatických vztahů v novém lexiku, tedy projevy synonymie a antonymie v neologickém repertoáru;
- f) vznikající variantnost a konkurence mezi novými a dříve existujícími jazykovými prostředky.

U jednotlivých slovních druhů pak odhaluje tyto procesy:

- a) nejintenzivněji je rozhojňován inventář vztahových adjektiv odvozených ze substantivních základů;
- b) nárůst modifikace jakostních adjektiv kvantifikačně-intenzifikačními antepozičními komponenty;
- c) převážná část jak českých, tak bulharských neologických sloves vzniká derivací, při které jsou uplatňovány základní pojmenovací postupy a zvláště domácí / zdomácnělé antepoziční formanty;
- d) aktivní tvoření obouvidových sloves z cizích substantivních základů;
- e) prefixace sloves s cizím základem;

- f) angloamerické přejímky podléhají zvláště silně procesu adverbializace, např. č. *objednat on-line* a b. *плащам кеш*;
- g) u příznakového substantivního a adjektivního lexika se uplatňují především domácí slovtvorné formanty a pojmenovací postupy.

Jako rozdílné tendence v čeština bulharštině identifikovala B. Niševová tyto procesy, které velmi podrobně popsala v analýze fungování jednotlivých slovtvorných segmentů:

- a) typologické rozdíly mezi oběma jazyky jsou markantnější při tvoření adjektiv; to souvisí jednak v češtině s tendencí odvozování adjektiv sufixací a jednak s uplatněním především domácích slovtvorných prostředků při tvoření přídavných jmen;
- b) rozdíly v distribuci jednotlivých slovtvorných formantů domácího původu při tvoření nových abstrakt - v češtině je především daleko více anteponovaných derivačních prostředků domácího původu (konkrétně u názvů vlastností, stavů a dějů);
- c) fakt, že fundujícími elementy nových příznakových substantiv se v češtině mnohem častěji než v předchozí etapě a na rozdíl od bulharštiny stávají propria;
- d) repertoár plnovýznamových sériově užívaných slov (především cizího původu) u nových kompozit v bulharštině rozsáhlejší než v češtině

Je zřejmé, že největší podíl shodných tendencí vykazují procesy, které jsou důsledkem internacionalizace.

V oblasti substantiv, jejichž analýze jsou věnovány dvě třetiny textu práce a je dovedena do minuciózní analýzy uplatňování jednotlivých derivačních a kompozičních prostředků, pak podrobně popsala tyto procesy:

- a) nárůst užití jmenné prefixace s nárůstem repertoáru cizího původu (pomocí prefixů i prefixoidů, u nichž je patrná i tendence k možnému osamostatnění),
- b) proces vyčleňování nových sufixoidů;
- c) zvýšení podílu nových slov vzniklých kompozicí (nejvíce neologických kompozit je v obou jazycích tvořeno na základě čisté, vlastní kompozice);
- d) nárůst podílu hybridních kompozit;
- e) široké využívání zkratkových prvků a názvů jako slovtvorných prostředků obou jazyků, tedy slov tvořených abreviačně-kompozičním postupem (jako typické uvádí ustálení nového pojmenovacího a slovtvorného typu s jednopísmenovým morfémem v antepozici, např. č. *i-kavárna* a b. *e-речник.*);
- f) nárůst podílu substantiv užívaných v původní angloamerické podobě.

Předložená analýza důsledně navazuje na existující popisy a neologický materiál v monografických pracích i dílčích studiích, potvrzuje jej nebo s jeho hodnocením argumentovaně polemizuje. Z tohoto hlediska se jeví jako velmi hodnotné dílo návazné na výše zmíněnou práci C. Avramové, zachycující též nejnovější posuny, a to i přes to, že u jednotlivých výkladů by bylo možné uplatnit i další aspekty.

Rozhojnění repertoáru tzv. nevyhraněných morfémů a jejich sériový výskyt u řady nových slov ji vedl k potvrzení teze, že je třeba pracovat s pojmem přechodného pásma slovtvorných prostředků (prefixoidy, sufixoidy a radixoidy) s neostrými, plynulými hranicemi.

Autorka konstatovala nárůst analytických a polysyntetických derivačních konstrukcí, které posunují představu o převládajících typologických rysech syntetické češtiny a analytické bulharštiny směrem k analytismu a aglutinačním rysům (nová slova tvořená juxtapozicí). Doložila proces poměrně rychlého vyčleňování a následnému gramatickému zařazení morfologicky nevyhraněných komponentů v bulharštině. Konstatovala dále jak proces

polysémantizace, tak sémantické diferenciaci jak u prefixoidů, tak i radixoidů. Registrovala též stírání pragmaticko-stylistické diferenciaci nových pojmenování a slovtvorných prostředků, jež zasahují do spisovného úzu češtiny a bulharštiny.

Analýza neologie u substantiv je doplněna absolutní četností derivátů s jednotlivými derivačními prostředky nikoli však ve srovnávacím pohledu, vzhledem k rozdílnosti způsobu shromažďování materiálu. Vzhledem k tomu, že jde zde především o formální analýzu, mohly pro názornost zůstat společně i sémanticky odlišné prostředky (např. *hyper-*, *-man*, *bio-*, *agro-* v tabulkách českých, *xaŭ-*, *cynep-*, *eepo-*, *kuōep-* atd. v tabulkách bulharských, s. 91, 93, 95, 98).

Orientaci čtenáře zejména v 5. kapitole by velmi usnadnil podrobněji rozvedený obsah, který by informoval o vnitřním členění jednotlivých podkapitol prostřednictvím názvů podkapitol. Na druhou stranu by bylo možné při čtení získat lepší přehled o členění práce, kdyby jednotlivé podkapitoly měly své názvy uvedené také přímo v textu. Tak by bylo též možné využít též vnitřních odkazů k informačně přehlednější kohezi práce.

Práce je velmi pečlivě jazykově i formálně zpracována, na to, že B. Niševa není rodilou mluvčí češtiny je na velmi vysoké jazykové úrovni (se zřejmými vlivy bulharského odborného stylu, zejména ve slovosledu). Má profesionálně zpracovaný aparát a přílohu.

Předložená disertační práce splňuje na vysoké úrovni požadavky kladené na ten typ prací, proto ji s velkým potěšením doporučuji k obhajobě.

30.4.2009

Prof. PhDr. Hana Gladkova, CSc.

Další literatura:

Mitter, P., Kompozice v kontextu současné češtiny. 2006

Mitter, P., Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu. 2003